

SHARQ RENESSANS IJTIMOIIY FALSAFIY TAHLIL

Mamaro`ziyev Madaminjon Boybuva o`g`li

*Andijon davlat pedagogika institute, Ijtimoiy gumanitar fanlar
o`qitish metodikasi Ma'naviyat asoslari 2 -kurs magistranti*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Sharq renessansi davrining ijtimoiy-falsafiy tahlili yoritilgan. IX–XII asrlarda musulmon Sharqida yuz bergan ilmiy va madaniy uygʻonishning tarixiy omillari, falsafiy tafakkurdagi yuksalish, axloqiy va ijtimoiy qarashlarning rivoji tahlil qilinadi. Al-Farobiy, Ibn Sino, Beruniy kabi mutafakkirlarning gʻoyalari asosida Sharq renessansining jamiyat taraqqiyotiga taʼsiri ochib berilgan. Shuningdek, bu davrda ilm-fanning ijtimoiy ahamiyati, bilim olish imkoniyatlari va madaniyatlararo muloqot masalalari ham koʻrib chiqiladi. Maqola Sharq falsafiy merosining bugungi kunga taʼsirini tahlil qilishga qaratilgan.*

Kalit soʻzlar: *Sharq renessansi, falsafa, ilm-fan, Al-Farobiy, Ibn Sino, ijtimoiy tafakkur, axloq, madaniyat, uygʻonish davri, musulmon Sharqi, ilmiy meros.*

Аннотация. *В данной статье освещается социально-философский анализ эпохи Восточного ренессанса. Рассматриваются исторические факторы научного и культурного возрождения, произошедшего в IX–XII веках в мусульманском Востоке, развитие философского мышления, а также эволюция моральных и социальных взглядов. На основе идей мыслителей таких, как Аль-Фараби, Ибн Сина, Беруни раскрывается влияние Восточного ренессанса на развитие общества. Кроме того, в статье рассматриваются социальное значение науки, возможности получения знаний и вопросы межкультурного диалога в этот период. Статья направлена на анализ влияния философского наследия Востока на современность.*

Ключевые слова: *Восточный ренессанс, философия, наука, Аль-Фараби, Ибн Сина, социальное мышление, этика, культура, эпоха возрождения, мусульманский Восток, научное наследие.*

Annotation. *This article highlights a socio-philosophical analysis of the Eastern Renaissance period. It examines the historical factors of the scientific and cultural revival that took place in the Muslim East during the 9th–12th centuries, the rise of philosophical thought, and the development of moral and social views. Based on the ideas of thinkers such as Al-Farabi, Ibn Sina, and Beruni, the article reveals the impact of the Eastern Renaissance on the development of society. Additionally, the social significance of science, opportunities for acquiring knowledge, and issues of intercultural dialogue during this period are also discussed. The article is aimed at analyzing the influence of the Eastern philosophical heritage on the present day.*

Keywords: *Eastern Renaissance, philosophy, science, Al-Farabi, Ibn Sina, social thought, ethics, culture, period of awakening, Muslim East, scientific heritage.*

Kirish. Insoniyat tarixida uygʻonish davrlari jamiyat tafakkuri, madaniyati va ilm-fani rivojida muhim burilish nuqtalarini tashkil etadi. Gʻarb tarixida Renessans atamasi XV-XVI asrlarda Yevropada yuz bergan madaniy va ilmiy uygʻonish davriga nisbatan qoʻllaniladi. Biroq bu atama faqat Yevropa bilan cheklanmaydi. Islom sivilizatsiyasi doirasida, ayniqsa IX–XII asrlarda Sharq hududlarida – Movarounnahr, Xuroson, Bagʻdod, Damashq va boshqa shaharlarda – ilm-fan, falsafa, adabiyot va sanʼatning jadal rivojlanishiga asos boʻlgan davr ham “Sharq renessansi” deb ataladi. Bu davr nafaqat musulmon dunyosi, balki jahon tafakkur taraqqiyotiga sezilarli taʼsir koʻrsatgan. Sharq renessansi — bu oʻziga xos ilmiy va falsafiy uygʻonish boʻlib, uning negizida aql, tafakkur, axloq, ijtimoiy adolat va ilmga boʻlgan ishtiyoq yotadi. Bu davrda qadimgi Yunon va Rim ilmlari bilan Islom tafakkuri sintez qilinib, oʻziga xos ijtimoiy-falsafiy maktablar vujudga keldi. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Al-Xorazmiy, Imom al-Gʻazzoliy kabi allomalar bu uygʻonishning asosiy vakillari boʻlib, ularning asarlari orqali inson, jamiyat, davlat, axloq, maʼrifat va haqiqatga oid chuqur fikrlar shakllandi. Ushbu maqolada aynan Sharq renessansining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini tahlil qilinadi. Falsafaning jamiyatdagi oʻrni, bilim va tafakkurning ijtimoiy qadri, maʼnaviy hayot va axloq masalalari tarixiy va nazariy nuqtai nazardan koʻrib chiqiladi. Bu borada mutafakkirlar tomonidan ilgari surilgan konsepsiyalar, ularning bugungi zamonaviy jamiyat taraqqiyotiga qanday taʼsir koʻrsatishi mumkinligi haqida fikr yuritiladi. Maqola zamonaviy Oʻzbekiston va umuman musulmon Sharqining madaniy-falsafiy merosini chuqurroq anglashga xizmat qiladi [1].

Sharq renessansining tarixiy zaminlari. Sharq renessansi paydo boʻlishining asosiy sabablari quyidagilardir:

- Islom sivilizatsiyasining shakllanishi: Qurʼon va hadis asosida bilim olish, tafakkur qilish, ijodiy faoliyat yuritish ragʻbatlantirilgan.
- Madaniyatlararo almashinuv: Hind, Eron, Yunon va Rim madaniyatlarining ilmiy merosi arab va fors tillariga tarjima qilinib, yangi yondashuvlar bilan boyitilgan.
- Markazlashgan davlatlar va homiylik: Abbosiylar xalifaligi, Somoniylar, Gʻaznaviylar, Qoraxoniylar kabi davlatlar ilm-fan va madaniyatni qoʻllab-quvvatlagan.

Adabiyotlar tahlili. Sharq renessansi masalasiga doir adabiy manbalar keng koʻlamli boʻlib, ular tarix, falsafa, madaniyat, dinshunoslik va ilm-fan sohalariga oid tadqiqotlarni oʻz ichiga oladi. Mazkur mavzu doirasida koʻplab mahalliy va xorijiy olimlarning ishlari mavjud boʻlib, ularda Sharq uygʻonish davrining xususiyatlari, asosiy vakillari va ijtimoiy-falsafiy taʼsiri tahlil qilingan. Koʻplab tadqiqotchilar, jumladan, A. Yuldoshev, I. Karimov va I. Mansurov kabi olimlar Sharq uygʻonishining asosiy omillarini tahlil qilib, uning poydevorini ilm-fanga boʻlgan

e'tibor, diniy bag'rikenglik va tafakkur erkinligi bilan bog'lashgan [2]. Ayniqsa, A. Yuldoshevning "Sharq renessansi va uning ijtimoiy-falsafiy mohiyati" nomli asarida bu davrda ilmiy tafakkur qanday yuksalganligi, madaniy almashinuvlar qanday amalga oshirilgani haqida batafsil ma'lumot berilgan.

Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy va Ibn Rushd kabi mutafakkirlarning asarlari Sharq renessansining falsafiy asoslarini tashkil etadi. Forobiyning "Fozil shahar ahli" asari ideal jamiyat konsepsiyasi bilan ajralib turadi. Ibn Sino esa nafaqat tibbiyot, balki metafizika va mantiq sohalarida ham chuqur iz qoldirgan. Ularning asarlari haqida A. Sagdullayev, M. Qayumov va D. Abdullayev tomonidan olib borilgan tadqiqotlar muhim o'rin egallaydi [3]. Masalan, M. Qayumov Ibn Sinoning ilmiy qarashlarini G'arb uyg'onishiga ta'siri nuqtai nazaridan o'rganadi. Sharq renessansi davrida ilm jamiyat taraqqiyotining asosiy kuchi sifatida qaralgan. Bu holat I. Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asarida o'z ifodasini topgan. U ilm-fan va ma'naviyat uyg'unligini, yoshlarni shu asosda tarbiyalash zarurligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, hozirgi zamon tadqiqotchilari – A. G'aniyeva va Z. Saidova – madrasalar, kutubxonalar va ilmiy markazlar faoliyatini o'rganib, ular orqali ilmning ommalashganini ko'rsatadi [4,5].

So'nggi yillarda "Sharq renessansi" tushunchasi Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida ham keng qo'llanilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev o'z nutqlarida "Uchinchi Renessans" g'oyasini ilgari surib, Forobiy, Ibn Sino va Ulug'beklarning merosini bugungi kun bilan bog'lab talqin qilishga urg'u bermoqda. Zamonaviy ilmiy maqolalarda bu yondashuv o'tmishdagi renessans davrlarini chuqur tahlil qilish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Sharq renessansi keng qamrovli ilmiy-falsafiy va madaniy hodisa bo'lib, u nafaqat tarixiy o'zgarishlarga, balki bugungi ijtimoiy fikr shakllanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan [6]. Forobiy, Ibn Sino va Beruniy kabi mutafakkirlar yaratgan nazariy qarashlar hozirgi global muammolar, jumladan, bilim jamiyati, axloqiy tanazzul va madaniy identitet masalalariga javob topishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Sharq renessansining adabiy merosini chuqur o'rganish va zamonaviy kontekstda qayta talqin qilish bugungi intellektual taraqqiyot uchun dolzarb masala hisoblanadi [7].

Materiallar va usullar. Ushbu tadqiqotda Sharq renessansi davrining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini o'rganishda quyidagi materiallar asosiy manba sifatida foydalanildi:

- Klassik manbalar: Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ibn Rushd kabi sharq mutafakkirlarining asarlari (asl tillarda va o'zbek tiliga tarjimalari).
- Tarixiy va falsafiy adabiyotlar: Sharq uyg'onishi va uning ijtimoiy-falsafiy asoslari haqida yozilgan ilmiy maqolalar, monografiyalar va dissertatsiyalar.
- Zamonaviy tadqiqotlar: Sharq renessansining bugungi zamon kontekstida o'rganilishiga doir ilmiy ishlar, jumladan, O'zbekiston milliy va xalqaro ilmiy jurnallaridagi maqolalar.

• Elektron manbalar: ilmiy bazalar, raqamli kutubxonalar va ishonchli veb-resurslar.

Tadqiqotda quyidagi metodologik usullar qoʻllanildi:

1. Tarixiy-falsafiy metod: Sharq renessansi davridagi ijtimoiy va falsafiy jarayonlar tarixiy kontekstda oʻrganilib, ularning ijtimoiy-siyosiy va madaniy sharoitlar bilan bogʻliqligi tahlil qilindi.

2. Tahliliy metod: Mutaqakkirlarning asarlari matnidan ijtimoiy-falsafiy gʻoyalar ajratilib, ularning mazmuni va ijtimoiy ahamiyati oʻrganildi.

3. Qiyosiy metod: Sharq va Gʻarb renessanslari oʻrtasidagi oʻxshashlik va farqlar, ijtimoiy-falsafiy tamoyillar darajasida taqqoslandi.

4. Kontent-tahlil: Manbalar matni tarkibida ishlatilgan asosiy tushuncha va konseptlar aniqlanib, ular ijtimoiy-falsafiy kontekstda izohlandi.

5. Nazariy umumlashtirish: Olingan natijalar asosida Sharq renessansining zamonaviy jamiyatdagi oʻrni va ahamiyati yuzasidan umumiy xulosalar chiqarildi.

1-Jadval. Sharq renessansi mutafakkirlari va ularning ijtimoiy-falsafiy qarashlari

Mutafakkir	Asosiy gʻoyalari	Ijtimoiy-falsafiy qarashlari	Zamonaviy ahamiyati
Abu Nasr Forobiy	“Fozil shahar” konsepsiyasi: ideal jamiyat modeli	Jamiyatda adolat, bilim va axloq asosiy tamoyillar sifatida	Demokratik jamiyat, maʼnaviy tarbiya va taʼlim tizimi uchun poydevor
Ibn Sino	Aql va ruh haqidagi nazariya; ilm-fan va falsafa uygʻunligi	Inson aqli jamiyat taraqqiyotining asosi, ilm va dini uygʻunligi	Ilmiy metodologiya, inson huquqlari va axloqiy qadriyatlarning rivoji
Abu Rayhon Beruniy	Tarix, falsafa va tabiiy fanlarni birlashtirish	Fan va falsafa jamiyatni taraqqiy ettiruvchi kuch sifatida	Ilm-fan va madaniyatlarni integratsiya qilish, global madaniyat
Ibn Rushd	Aql va diniy eʼtiqod oʻrtasidagi uygʻunlik	Diniy eʼtiqod ilmiy haqiqatlarga qarshi boʻlmasligi kerak	Din va ilmning uygʻunligi konsepsiyasi, ilmiy erkinlikni targʻib qilish
Muhammad al-Khwarizmi	Matematika va ilm-fanning jamiyat rivojiga taʼsiri	Ilm-fan taraqqiyotining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati	Zamonaviy texnologiya va fan taraqqiyotining asosi

Tadqiqot muhokamasi. Sharq renessansi insoniyat tarixidagi eng muhim madaniy va ilmiy uygʻonish davrlaridan biri boʻlib, uning ijtimoiy-falsafiy mohiyatini tahlil qilish bugungi kun uchun dolzarb masalalardan hisoblanadi. Ushbu tadqiqot davomida aniqlangan faktlar, tarixiy manbalar va mutafakkirlar qarashlari asosida bir nechta muhim xulosalar va tahliliy mulohazalar ilgari surildi. Koʻpchilik tadqiqotlarda Sharq

reessansi faqat ilm-fan yutuqlari bilan cheklanib ko'rsatilgan. Biroq, ushbu tadqiqotda aniqlanishicha, bu davr nafaqat ilmiy, balki falsafiy, axloqiy, diniy va ijtimoiy tafakkur sohalarida ham chuqur inqilobiy o'zgarishlarni ifodalaydi. Forobiy va Ibn Sinolarning jamiyat, davlat, aql, axloq haqidagi qarashlari bugungi demokratik, ma'rifiy va insonparvar g'oyalarga yaqin ekani ta'kidlandi. Tadqiqot davomida Islom sivilizatsiyasining o'ziga xos xususiyati sifatida aql va din uyg'unligiga alohida e'tibor qaratildi. Forobiy aqlni kamolot sari yetaklovchi asosiy vosita deb bilgan bo'lsa, Ibn Sino ilmiy haqiqatni diniy e'tiqod bilan muvofiqlashtirishga harakat qilgan. Bu fikr Ibn Rushdning asarlarida yanada aniqroq ifodalangan. Bunday qarashlar zamonaviy davrda din va ilm o'rtasidagi keskin qarama-qarshiliklarga muqobil yondashuv sifatida talqin qilinishi mumkin [8].

Tadqiqotda qadimiy Sharq mutafakkirlari falsafani faqat nazariy bilim emas, balki amaliy axloqiy faoliyat deb bilganliklari aniqlangan. Forobiy "Fozil shahar"da axloqiy yetuklik va bilimsizlik o'rtasidagi ziddiyatni ijtimoiy inqiroz sababi sifatida ko'rsatgan. Bu g'oyalar bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, axloqiy tanazzul va ma'naviy bo'shliq muammolarini tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Sharq reessansi mutafakkirlarining ishlari G'arb reessansiga sezilarli ta'sir ko'rsatgani muhokama qilindi [9]. Ayniqsa, Ibn Sino va Ibn Rushdning falsafiy hamda tibbiy ishlari o'rta asr Yevropa universitetlarida asosiy o'quv qo'llanmalari sifatida o'qitilgan. Bu fakt ilm-fan va tafakkur rivojida sivilizatsiyalararo uzviylikni tasdiqlaydi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi "Uchinchi Renessans" g'oyasini ilgari surmoqda. Bu konsepsiya tarixiy Sharq reessansini o'rganish, uning ijtimoiy-falsafiy mohiyatini zamonaviy kontekstda qayta baholashga asos bo'lmoqda. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy kabi allomalarning merosini bugungi ta'lim, ma'naviyat, axloqiy tarbiya sohalarida qo'llash imkoniyati katta.

Sharq reessansi davri tafakkuri aql va din uyg'unligiga asoslanib, mutaassiblik va aqidaparastlikdan holi bo'lgan ilmiy erkinlikni targ'ib etgan. Aynan mana shu ochiq tafakkur, madaniyatlararo muloqot va ilmga bo'lgan hurmat bu davrni uyg'onish sifatida namoyon qilgan. Bu jihatlar zamonaviy jamiyat taraqqiyoti uchun ham muhim g'oyalardir [10]. Bugungi kunda O'zbekistonda "Uchinchi Renessans" konsepsiyasi ilgari surilayotgani bejiz emas. Forobiy, Ibn Sino va boshqa allomalarning ilmiy-ma'naviy merosini qayta o'rganish, ularni zamonaviy ijtimoiy-siyosiy va axloqiy jarayonlarga moslashtirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Sharq reessansi merosi – bu bizning kelajagimiz uchun mustahkam ma'naviy, ilmiy va falsafiy poydevordir.

Xulosa. Sharq reessansi insoniyat tarixidagi eng yuksak madaniy-ma'naviy uyg'onish bosqichlaridan biri bo'lib, uning ijtimoiy-falsafiy mohiyati chuqur va ko'p qirrali jarayonni o'z ichiga oladi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, bu davrda ilm-fan, falsafa, din, axloq va jamiyatga oid tafakkur izchil rivojlangan, bu esa o'z navbatida butun musulmon Sharqida, hatto Yevropa uyg'onishiga ham kuchli turtki

bergan. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ibn Rushd kabi mutafakkirlarning asarlarida jamiyat, davlat, aql, adolat va ma'naviyat tushunchalari atroflicha tahlil etilgan. Ularning fikricha, jamiyat taraqqiyotining asosi – aql, bilim, axloq va adolatdir. Forobiy “Fozil shahar” konsepsiyasi orqali ideal jamiyat modelini taklif qilgan bo'lsa, Ibn Sino ilmiy metodologiya, ruhshunoslik va metafizika orqali inson va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Forobiy, A.N. Fozil shahar ahli haqida / Tarjima va izohlar bilan — Toshkent: “Fan”, 1993.
2. Ibn Sino, A.A. Kitob ush-shifo (tanlangan qismlar) — Toshkent: “O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi” NMIU, 2005.
3. Beruniy, A.R. Ilmiy meros (2-jild). — Toshkent: “Fan”, 1973.
4. Qayumov, M. Sharq allomalari va G'arb uyg'onishi. — Toshkent: “O'qituvchi”, 1990.
5. Sagdullayev, A. O'zbekiston falsafasi tarixi. — Toshkent: “Sharq”, 2002.
6. Axatova, D. Ibn Sino ta'siri va Yevropa uyg'onishi // Tamaddun Nuri, 2024, №2. – B. 45–51.
7. Yuldoshev, A. Sharq renessansi va uning ijtimoiy-falsafiy mohiyati // Falsafa va Hayot, 2023, №1. – B. 12–18.
8. Karimov, I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. — Toshkent: “Ma'naviyat”, 2008.
9. Mirziyoyev, Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. — Toshkent: “O'zbekiston”, 2021.
10. Qodirov, B. XV–XVIII asrlarda Yaqin va O'rta Sharqda gumanistik qarashlar // Ijtimoiy fanlar, 2011, №4. – B. 36–40.